

MAGYAR NYELVRITKASÁGOK.

Sok, mi nyelvünkben hajdan köznapi vala, ma ritkaság. Mert vagy végkép eltűnt használatból, vagy hangzatot, vagy érteményt változtatott. Ily ritkaságok magyarázat nélküli elősorolása, mivel nem tanulságos, mulattató sem lehet. A magyarázatnak, hogy tanulságos legyen, alaposnak és világosnak kell lennie. Ezen értekezési kellékek nem mindennapiak: úgy hogy a ritkaságok alapos és világos magyarázata maga is ritkaság.

Valóban meglepő jelenet, oly nehéz tudományban, mint a magyar nyelvtudomány, holott útrövidítő előmunkálatok hiánya miatt, némi haladáshoz egy emberélet kell, — a mindent rendszeresen előadni képes nyelvtanítók számos volta.

E sokaság azon elterjedt véleménynyel látszik összefüggésben lenni, hogy nyelvtudományunk tökélyfokon áll, — hogy a jelen nyelvállapot, és különnyelvek ismerete, valamint az anyag és alak fölötti bölcelet, a nyelvfolyamot természete és rendeltetése szerént szabályozni és irányozni képes.

Nagy tekintély írta hét év előtt: „A magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban; az már tudva lévő úton jár, és világos eszmélettel jár.“¹⁾

Ily önelégültség oka, hogy a nyelvügyi tárgyalások számosak, de nem kielégítőek, — a függő kérdések megoldása gyors, de nem alapos.

A tudományban úgy, mint az erkölcsi életben alázatosság nélkül nincs haladás. Alázatosság pedig nem szándékos kisebbitésben, nem a meglevő erőtetett titkolásában, hanem a valódi állapot túlzatlan becsülésében nyilvánul.

¹⁾ Magyar Nyelvészet III. 1. 71. lapon.

Grammatikai elbizottság elleni értekezésem azon meggyőződés közvetítésére irányul, hogy egyfelől finn-csuvas, más felől turk-tatár, vagy árja hasonlatok, valamint a jelen nyelvanyag bölcséleti felhasználása mellett, — tudományos haladásra, még nyelvtörténeti jártasság is kívántatik.

Okadatolva akarjuk ugyanis kimutatni, hogy

I. A szóértelmezés még a régi emlékekben sem biztos.

II. Nyelvbölcsélet egymaga nem képes szószármaztatás, értelmezés, avult szók helyes olvasása felől biztosítani.

III. Józan bölcsélettel párosult régiségtudomány egészít hiányos értelmézést, igazol feltétes elméletet.

Mely kimutatás, ha sikerül, egyúttal az is be lesz bizonyítva, hogy a felhozott szók és elemzések, habár eddigi modorban már tárgyalvák is, még mindig nyelvrítkaságok.

I.

Van Fejérmegye bicskei járásában Kajászó Sz. Péter nevű falu. Mit jelent *Kajászó*, vagy *Kajaszó*? Magyarázák azt régi Krónikák, és újabb tudósok. Azt mondják: Kéaszó, vagy Keveaszó = Keveháza.

Turóczi Krónikája: „Hunni — *cadavera suorum et Kewe capitanei recolligentes, more scythico juxta stratam communem, decenti honore condignae tradiderunt sepulturae, locumque illum Keweza vel Kewehaza vocaverunt*“¹⁾.

A budai Chronicon már egyszerűbben: „Locumque illum et partes illas *Kewehaza vocaverunt*“²⁾.

A pozsoni Krónika is: *Kewehaza*.“

Az újabbak kimerítő nyelvtörténeti tanulmányok híjában, nem lelhetének okot kételyre. Jernei az árpádkorszaki Nyelvkincsekben *Keveháza* cím alatt idézi a főnebbi Krónikákat.

Szabó Károly, Kézai Simon mester krónikáját fordítva, *Cuwe azoa* nevet elég merészen már a szövegben *Köveházának* olvassa; s ezt veti alá jegyzetben: „Köveháza vagy Keveháza szövegünk leírása szerint Cuve azon emléket tartja fen a százalmi kún sírok-

¹⁾ I R. XI F. 95. lap. 1765-i kiadás.

²⁾ 1838-i kiadás 16. lapon.

hoz egy mérföldre fekvő Kajászó Szent-Péter falu, melynek Kajászó előneve Keveházából van elferdítve.“¹⁾

A „magyar nyelvirodalom, s műveltség története“ írója is idézett krónikák nézetét tartja: „Még csak Keveháza, és Potentia kivilágítása kívántatott. Ez sem késett soká. Rosty Zsigmondnak pár év előtt sikerült kideríteni, hogy Keveháza nem más, mint a mostani megromlott nevezettel Kéjászó falu; mely hogy pogány jelentése elfátyoloztassék, Sz. Péter nevezettel toldatott meg“²⁾. S alább: „Valamint Keveháza kifejezés Keve hamvai feletti nagobb-szerű pogány épület lételet sejteti, úgy Árpád sirján is hasonló lehetett először“³⁾.

E magyarázat helytelen. Az értelmezők tévednek. Lássunk bizonylatokat.

A mai *Kajászó* vagy *Kéaszó* ösztét. Első fele Keve, vagy Küve, az ott elesett s temetett hún vezér; utója *oszó* vagy *aszó*, mely hangzat ősrégi. *Keveozou* helységet ugyanis V. István király Jenővel, Sággal, Szécsennel, Bodonnal egybe a nyúlzigeti apáczáknak adományozza⁴⁾. Kézai művében 1282 után külön iratik *Küve aszó*.

A magyar hangváltozat történetéből kétségtelen, hogy sem *oszó*, *aszó* „ház“-zá nem alakulhatott, sem ez *oszó*, *aszó*vá.

Ház a sirbeszédén kívül Árpádék korában gyéren fordul elő. Mint ritkaságot jegyzém meg kétszer *Királháza*⁵⁾ és *Marozháza* helynevekben Ugocsában 1262-ből.

Egyház gyakoribb. Így: Egyházas csalamia (Ighazas chalamia) Hontban, 1244; Papegyház, (Popeghaz) 1261; Sziregyház, (Scirighaz) 1251. Hogy azonban *ház* hehezetét vesztette volna a most kérdésben forgó eseten kívül példa nélküli.

De *oszó*, *aszó* is századokon át megtartá hangzatát, legfőlebb olykor *szó*-vá rövidül.

Így a mai *Aszófő* falut 1297-ben Lodomér esztergami érsek a tihanyi apátság javai közt említi: „Predium quod vocatur *Ozofev*“⁶⁾. Előfordul *Szárzaszó*, vagy *Szárzaszou* falu Somogyban: „In villa *Zawozou* quam ecclesia habet ex donatione Colomanni regis.“ 1229.⁷⁾ Ez ma *Szárszó*-ra rövidült. *Szikszó* is *Székoszó*-ra

¹⁾ 21. l. ²⁾ 32. l. ³⁾ 53. l. ⁴⁾ Cod. Dipl. V. 1. 171. l. ⁵⁾ Conjungitur terre hospitum nostrorum Kyralhaziac vocatorum. ⁶⁾ Cod. D. VI. 2. 88. ⁷⁾ Cod.D. III. 2. 81.

emlékeztet. „De villa zekozou retinui quatuordecim. — Legavi eisdem terram *Scekozo*. 1237 ¹⁾. E szerint a marmarosi Szarvasszó falu is hajdan *Szarvasoszó* lehetett.

Ezek és hasonlók nyomán bizonyítva látjuk azon állítást, hogy magyar nyelvjárásban, sem *oszó* házzá, sem *ház* oszóvá nem változhatott.

De mit jelenthet hát *oszó*, *aszó*, ha nem házat?

Történeti szóértelmezéssel, hegy közti térnek vagy völgynek magyarázzuk. Érveink következő hasonított nyelvemlékek.

Oszó = 1) *planities*. „Usque ad planitiam *Ozov* vocatam.“ 1277 ²⁾. 2) *vallis*. Ez utóbbi értelmény oly állandó, hogy a magyarázat helyes volta fölött okszerű kétely fön nem foroghat. Kitűnik ez a következő idézetekből.

Aszófő, vagy *Oszófő* = *caput vallis*. „Jungit unam vallem, et vadit iterato ad partem occidentalem, et inde ad *caput* cuiusdam *vallis* que vulgo *Azov* dicitur.“ 1265. ³⁾. Ily végzetű szók általán *vallissal* jelöltetnek: „Quatuor iugera sunt prope ad *vallem Zabaozov*“ ⁴⁾. „Inde meta descendit per *vallem* que vulgo diceretur *Sevozou*.“ 1203. ⁵⁾ „Quatuor iugera sunt supra vallem *Vamus ozov* vulgariter nuncupatam.“ 1271. ⁶⁾ „Dein ascendit in unam vallem quam vocant *Homorou*“ 1275. ⁷⁾ „Prima meta incipit a meridie — et vadit — ad *Homorow ozov*.“ 1214. ⁸⁾

A hol ily végzetűek mellett *vallis* nincs, párhuzamos szövegekből tűnik ki azok *vallis* jelentése. Fönidézett *Szárazaszó*-ra: „In capite cuiusdam sicce *vallis*.“ 1264. ⁹⁾ Így *Hosszuoszó*-ra ezekben: „Vadit versus meridiem ad *Huzzevozo*.“ 1236. ¹⁰⁾ „Hinc venit ad *Huzioozov* conterminando cum *Jöbag*.“ 1265. ¹¹⁾ Magyarázólag leljük másutt: Usque ad longam vallem. 1067. ¹²⁾

Azon ellenállítás valóságát, hogy a magyar *vallist* rég időtől fogva *völgy*, *velgynek* nevezi, önként beismerjük. *Oszót* mégis annál inkább *vallis* értelményűnek tartjuk, mennél bizonyosb, hogy *völgy* ép azon szókkal társul, melyekkel *oszó*, s ép úgy jelöltetik *vallissal* mint ez. Példák: „In *valle* que vocatur *Homorou velg*.“ 1247. (Lásd

¹⁾ Cod. D. IV. 1. 80—81. ²⁾ Cod. D. VII. 2. 56. ³⁾ Monum. 8. 125. ⁴⁾ Monum. 8. 269. ⁵⁾ Cod. D. VI. 2. 361. ⁶⁾ Monum. 8. 269. ⁷⁾ Cod. D. V. 2. 288. ⁸⁾ Cod. Dip. III. 1. 158, 476. ⁹⁾ Monum. 8. 174. ¹⁰⁾ Cod. D. IV. 1. 65. ¹¹⁾ Cod. D. IV. 3. 293. ¹²⁾ Monum. 6. 24.

főnebb *Homorouoszó*.) „Vadit ad duas metas in *valle* positas, que vocatur *Homorou velg* et per *vallem* illam et metas ascendit etc.“ Így föntárgyalt *Szárzaszó*, — *Szárszó*, — *sicca vallis*. II. Endre 1235-i adománylevelében ily alakban fordul elő: „Ab hinc descendit ad quamdam vallem *Zarazvelgh* vocatam.“¹⁾ Így *Szilosozó*, és *Szilvelgy*: „Prædium Marcus quod ab oriente conterminatur *Aruk* — — a meridie *Scilosozou* per medium et *Silfa*.“ 1228.²⁾ „Cum nemore et virgulto, quod *vallis zilvegy* ut dicitur circumdat.“ 1293. Így *Nogyoszó*, és *Nagyvelgy*. „Prima meta erit de torrente — — inde tendit ad *Nogozow*.“ 1214.³⁾ Mi a tihanyi apátság alapító levelében *Noguzah* alakban fordul elő.⁴⁾ „Circa viam Temerd vadit directe per quamdam *vallem* quae *Nagvelg* vulgariter appellatur.“ 1291.⁵⁾ Így *Kézai* most tárgyalt szövegében is: „Ditricus acerbatu in *campum Tavarnucweg* exivit.“ S itt ujjolag *Oszó* főnirt *planities* jelentését a *Tárnokvölgyi campus*-sal egyezőnek találjuk.

E két nevezet használatát azon egy tárgyról úgy értjük, hogy *Oszó* krónikáink tanúsága szerint *hún*, — *Völgy*, köztudomás szerint, *magyar szó*. A *hún* szó is azonban magyar gyököt tartalmaz. *Osz-ó* = in partes secedens, divergens, mintegy *osz-l-ó*; mi a *völgy* alapértelme.

Ezekkel eléggé bebizonyult, hogy *Küve-aszó*, vagy *Keve-oszó* nem = *Keveháza*, hanem = *Kevevölgy*. A szövegbeli vég *a* közvetítő hangnélküli birtokrag, mint a sírbeszédben: odutta vola neki paradisumut házoa.“ *Cuwe azoa* = *Küve aszója*. *Völgyet* jelent pedig, mert emlékeink *vallis*-sal jelölik; — mert *völgy* is hasonlóságokban használnatik; mert alapértelme, egymástól távozó, *oszoló* hegyoldal közére, *planities*re, *campus*ára utal, mi *völgy* eszméjével azonosul.

De nem is hiszem, hogy a Turóczi által kiadott krónikában, *Keveháza* helytelen magyarázat, eredeti volna; későbbi hozzáadás lesz az. Ezt igazolja Turóczi kortársa Bonfin párhuzamos helyén. Honnan arról is teljesen meggyőződünk, hogy *oszó* = *völgy* magyarázat akkor még ismeretes volt. „Chenae ducis corpus inveniunt, quod in celebri via solenni pompa substructo sepulchro recondunt, supra marmoream columnam erigunt in ducis monumentum, quem locum *Kajazve vulg* appellarunt, et nunc *Kajazo* ungari dicunt“⁶⁾

¹⁾ Cod. D. III. 2. 432. ²⁾ Cod. D. III. 2. 126. ³⁾ Cod. D. III. 1. 158—475.

⁴⁾ Cod. D. I. 349. ⁵⁾ Cod. D. VI. 1. 93. ⁶⁾ Decad I. Libr. III. p. 36.

Miután az igazság, e tekintetben, minden ellenvetést kizárólag (nézetem szerint) örök időkre meg van állapítva, forduljunk a krónikáktól, vagyis inkább azok tudákos javítgatótól szótáríróinkhoz. Ezeket is feltétes tekintélyű értelmezőknek találjuk. Molnár Albert tévedését ismételni szokta Párizpapai, Kresznerics, Kassai s általában az újabbak.

Mit is tegyen az irodalomtanító, ismeretlen régi szó értelmezésére kimerítő nyelvtörténeti előmunkálatok nem létében? Ha jelentését a szöveg összefüggése nem sejteti, szótáraktól kér tanácsot, s a netaláni tévedést saját tekintélyével is erősíti.

Példa erre :

Násfa, Molnárnál = *inauris*. Ezt ismétli Párizpapai, ezt Kresznerics; csakhogy Szabó Dávid „Kis szótárából“ hozzá teszi: item *retesz, kilincs, fazár*. Kassai a másod jelentést veszi egyetlennek, az *inauris*-ra megjegyzi: „PPbann *Nás-fa* diákul *inauris*. De ki látott fából fülönfüggöt?“

A Nádor Codex 117. lapján olvassuk: „No hol vannak a nagy telkők, kiket győjtöttél; a széles paloták és a magas tornyok kiket rakatál; a gyöngyök, a frisők, a kösöntyök, a *násfák*, a gyürük.“

A szövegből csak azt vehetni ki, hogy *násfa* fényüzési czikk; de tüzetesen mit jelent, latin eredetije hiányában, a Codex kiadója sem tudja. A csatolt szótár 25-d lapján csak ennyi áll: „*násfa*: fülbevaló, Molnár Alb.“

Násfa-nak *retesz* értelmezését, mint e helyütt fölöslegest, mellőzven, ékszer érteményére nézve, ki kell mondanunk, hogy Molnár és utánírói *inauris*-ban tévedtek; mert az oddig ismertük példák-ból egészen mást tudunk.

A Döbrentei Codex *inauris*-t fülbevetővel adja: „És kimind ada ü neki egy juhót, és egy fülbevetőt“ (inauremunam). Job 42. 11. Előfordul abban *násfa* is: „Te farodnak egybe szerkezése miként *násfák*, kiket mesteri kéz gyártott.“ (Juncturae femorum tuorum sicut monilia, quae fabricata sunt manu artificis. Cantior. VII. C.) 483. lapon. Tehát nyakéket jelent, mert a latinban *monile* felel meg annak. E szövegbeli jelentés azonban nem egészen biztos, mert ugyan e Codex *monile* szót másképen is adja. „Szépek te tügyid mint gerliczének; te nyakad, miként *nyakbavető készség*“ (monilia)

Ének. I. 9. 475. l. (Pulchrae sunt genae tuae sicut turturis : collum tuum sicut monilia).

Van azonban minden kételyt eloszlató szövegünk is *násva* hangmódosulattal : „Felöltöztetett engemet arannyal szőtt atlaczba, és mérhetlen *násvákkal* ékesejtett engemet.“ (Et immensis monilibus ornavit me. Breviariumi antiphona.) Cornides Cod. 382. l.

Azon ellenvetésre, hogy *monile* Molnárnál = kősöntyő, aranyláncz, felelet :

Kősöntyőt Molnár szabatosan értelmezni nem képes, midőn azt *monile*, *spinter*, *lunula* szókkal diákozza. *Kősöntyő* a Nádor Codex idézett szövegében *násfa* mellett külön értelményben áll, s bár Párizspapai *Armband*-dal is értelmezi, s a Nádor Codex kiadója a mellékelt szótár 21-d. lapján *karperecz*, *boglár* értelményben veszi, — döntő szöveg hiányában elfogadhatóbb Szabó Dávid „palástra, köpenyegre való öreg kapocs“ magyarázata. Mely *kősöntyű* szót Kassai *köt* v. *köss*, és *öntyű*-re elemezvén, *billentyű* hasonlatára vél alakultnak.

Mi *monile* = aranyláncz, jelentést illeti, ezt is leljük *násfa* mellett azon egy szövegben, mi a kettő közti különbségre mutat. *Násfa* ugyanis, mint *monile*vel azon jelentésű, aranyból vagy ezüstből készült drágakővel rakott ékszer, melyet férfi, úgymint nő visel. Sőt a rómaiak *monile*-vel lónyákat is ékítének. Ily férfi ékszert, s aranyláncztól különbözőt jelent *Násfa* Sági Imre 1573-i végrendeletében : „Ismegh Saaghy Janosnak egy *arany lantza*, es egy *naasfaya* vagyon ennalam zalagba“¹⁾.

Násfa Paksi Kata hozománya közt is 1539-i jegyzékben fordul elő : „Keth mayczot hosszuk aranyassok. Egy gyengye s parta, egy *Naasfa*, tizenegy aranygyerő stb.“²⁾. E helyütt sem lehet azt fülönfüggőnek tartani, mert *egy*, és nem *bokor*. Pedig ezen században oly két tárgy; mely szorosán együtt használtatik, állandón bokronként számíttaték. Mire elég adat van. „Hagyok huszar apro kaphot bokros VII aranyost. 1549“³⁾. „Sarkantyú három bokor.“ 1551.⁴⁾.

Fülönfüggőt sem Paksi Kata, sem Csúzi Magdolna, sem Csapi Eufrosina, hozománya közt, sem egyéb e korbelti jegyzékben nem

¹⁾ R. M. Ny. E. II. 235. ²⁾ R. M. Ny. E. II. 35. ³⁾ u. a. II. 67. ⁴⁾ u. a. I. 83.

találni. Kornis Dóra hozomány-jegyzékében is *arany láncz* különbözik a *nyakbavető*től, mely szó alatt *násfa* = monile értetik. „Egy arany lánczot öreget, kiben vagyon száz arany forint. Más kis arany lánczot, kin arany figü vagyon drága küekkel. — Egy öreg aranyas *ezüst nyakba vetü* mind boncsokval egyetembe.“ 1567. E *nyakbavető* megegyezik a fönidézett Döbrentei Codex *nyakbavető készségével*, mi = monile = násfa.

Miután tehát *násfa* érteményét a két idézett codex szövege határozottan *monile*vel azonítja; — miután az mind kösöntyő, mind aranyláncz mellett leletik, s így ezek egyike sem lehet; — miután az több ízben *egy* jelzővel fordul elő: bebizonyult, hogy az nem fülönfüggő, hanem nyakbavető ékszer, s a szótárírók *inauris* dia-kozatban tévedtek.

II.

Hogy adatok, még pedig bíráltilag méltányolt adatok ismeretével nélkül, bármily jeles elméjü nyelvész függő kérdéseket győzőleg meg nem oldhat, kiderül a következő bebizonyítható állítmányokból:

1) A ránk maradt szövegek valódi értékét idézet előtt kell meghatározni. Lehet ugyanis a szöveg koholt; lehet a képzeltnél újabb időkori; lehet hibás nyelvezetü. Mely esetben magyarsági érvül nem használható.

2) Az adatismeret nélkül megkísértett elemzés csak képzeleti, s megdől, mihelyt a szórészek régi alakját, s azok maig szenvedeti hangváltozatait kimutatjuk.

1.

Mi a szövegek bírálati megállapítását illeti, még a kezdetnél vagyunk. A híres 1486-inak vélt levéltöredék, legalább pár századdal későbbi volta, múlt évi „Régi magyar rokonsági nevezetekről“ című értekezésében ki van mutatva. A többi szövegeket is képesek leszünk, legalább nagyobb időszak szerént sorozni.

Nem nagy tisztességére válnék Akadémiánknak, ha a nyelvemlékek harmincz év óta gyült halmaza közt, azok kelt idejére nézve, kül- és belsajátságából, az illető évszázadat, legalább megközelítőleg képesek nem volnánk kimutatni. A nyelvek feltarthatlan

alakulási folyamukban, majd az írmód, — majdah a sznál szó, melynek keltidejét tudjuk, — majd a szófüzés, — majd a tárgyalt dolog ad irányt a válpontok kitüzésében.

Pélða a Sajó-Szentpéteriek végzése, melyet Döbrentei és Jászai a „Régi Magyar Nyelvmélek“ II-dik kötetében, a végén látható arab számalakok fölötti tévedésökben 1403-i keltinek tartanak, s idézett kötet 347—354 lapjain, ebbeli véleményöket minden rendelkezésökre álló érvekkel támogatják.

Mai nyelvtudósok közt is van, ki ezen okmányra túlnyomó sulyt fektet; nem annyira beltartalma, mint a keltéről felállított, maig meg nem bírált, Döbrentei-Jászaiféle vélemény miatt.

E vélemény ingatag voltát ki lehet mutatni, valamint igazolni lehet azon következtetést, hogy ama végzés 1503-ban kelt, tehát a vélnél egy századdal ifjabb. Érveink:

1) Az aláírt évszám képzelt négyese. Ennek oldalkinövést, mint sem szükségést, sem akkorban szokásosat, azon téntaelbuggyanás következményének tekintjük, melynek megtörténtét maga Döbrentei idézett kötet 354. lapján, ezen számra nézve beismeri. Az elbuggyant téntás számalak nem négy hanem akkorban szokásos öthöz hasonlít ¹⁾. Összevethető ezen látszólag négyes, többi közt az „Apostolok méltóságáról“ című egyetemenkönyvtári codex végén létező 1521-gyel; s a privigyei harangon olvasható 1504 hasonmásával ²⁾.

2) A két pontos ö, bár Jászai szerént német iratokon a 15-ik században előfordul, honiakon a 16-ik előtt nem lehethő. Az eddig ismert okmányok közt, a kérdés alattin kívül, 1517-ikin leljük először.

3) *Penig és pedig, kenig és kedég, kedig*-ből a 16-ik század

¹⁾ Az úgynevezett arabszámok hindu eredetűek lévén, mennyiben a régibb okmányinkban használtak az arabalaktól eltérnek, a szanszkrittal hasonlandók. Az 1. mindháromban egyenlő. A 2. és 3. a magyarban és szanszkritban egy. A régi magyar 4, az arabhoz épen nem, a szanszkrithez részben hasonlik; lásd a Bécsi és Müncheni Codexben Hester, Báruk 4, Máté 4, és Lukács 14 fejezetein; jelesen a különöz alaku Márk 4, és Lukács 4. A hajdani 5. Ján. 15-ben mai 7 alaku; különbözük Ozéás 5, Máté 25, és Márk 5 fejezetein, s a most tárgyalt okmányban; mely utóbbi az arabbal épen nem, — a szanszkrittal teljesen egyeztetethő. A 6. inkább a szanszkrittal; a 7. arab nyolczezzal, — a 8 egyikkal sem; a 9 mindkettővel rokonul.

²⁾ Vasárnapi Ujság 1864. decemb. 11-i 50 ik szám 543. lapon.

előtt nem alakult. Ezen később gyakran használt kötszót, csak az Érsekújvári codexben (1531) jegyeztük meg mint ritkaságot. „Ennek penék Lázár atyjafia vala; — szereti vala penég Jézus Mártát; — — minekutánna penég ez püspöktül szent irásokat tanult volna.“ 136^o. lapon. Hogy nem vala a 16-ik század első felében még általános irodalmi használata, legalább *autem* érteményben, tanum Sylvester: „Particula *penig* adverbium est optandi in nostro sermone, qua, pro *autem*, *kedig* vel *kediglen* (utroque modo loquimur) vulgus imperitum solet uti.“ Gramm. 117. l.

4) *Büntetés* poena érteményben a 16-ik század jegye.

Büntet cselekvő ige a m. valakire büntet szól, valaki bűnét említi, vagy annak azt tulajdonit; *büntetés*, ily cselekmény. Szótárainkban nem leletik; mert a 16-ik században ebbeli jelentése módosulni kezd, mignem a *punit*, *castigat*, *poena* értemény marada egyedüli használatban. Eredeti jelentése azonban e század végeig nyomozható. Példák:

Büntet = *convitiatur*, *criminatur*, *calumniatur*. „És kik övele megfeszéjtettek vala, büntetik vala ötet.“ (*convitiabantur ei*) Márk. 15, 32. Mün. c. „Ki betegséget szenved, és Uristen ellen morgódik, az ítélő Istennek igazságát binteti.“ Érs. Ujv. c. 86^b. „Egyebnek életét ne rágjátok, egyeb életét ne bintessétek.“ Érs. c. 80^o. Ebbeli jelentését a *punit*-féle mellett is e századon át megtartá, és *podig* = *fedd*, *gyanusít*, a következőkben: „Az anyja filét mindjárást elharapá, s mikoron azért ötet igen *bintetnék*, és mondanák neki, hogy nemcsak lopó volna, hanem szégyentelen is az ő szilejéhez stb.“ Pesti. Fab. 138. 185. l. „Az Uristenért kérem kegy-teket, hogy ez levelet ne értse senki, mert most is azzal büntetnek minket, hogy mi tartjuk kegy. hirrel.“ 400. m. l. 240. lapon. 1557. évből. „El szenvedd ne büntesd az mit el nem távoztathatsz“ (*feras ne culpes quod mutari non potest*). Erkölcsei mondások. Toldy kiadása 277. lap.

Az ebből származott büntetés = *calumnia*, *convitium*. „Az en kegyelmes asszonyom irt, hogy en az ő Nagysága jószágának pusztítója vónék. — — Im az level mását k.-nek küldettem, kívül megérti k.-med, hogy ha méltán panaszlott enreám Miháli Ggyörgy, — — és ha en megérdemlem az élyen nagy gyalázatos büntetést.“ 1559. 400 m. l. 309 lapon.

Megbüntet igét *punit* érteményben, a codexek közt, csak az Erdiben (iratási éve 1527) lelém. „Valaki az Krisztust megkárom-

laná, ottan megbíntetnék.“ 186^a. Mi a Debreczeni codexben így áll: Valaki uronk Jézus ellen káromlást mondana, hát az meghaljon.“ 92. lapon.

Sylvester, miután grammatikájában elmondá, hogy *bíntet* = *criminatur*, (95—96 ll.) az Ujtestamentomban a Müncheni codexből idéztük Márk helyét így adja: „Szidalmas beszidvel illetik vala ütet.“ Másutt *punit* szót fordítja vele. „Semmit nem találván mi okval üköt megbíntetnék.“ Apost. Csel. 4. 21.

Pesti is használja: „Megkapá ötet, és mikoron körme között meg akarná bíntetni, elszalada az balha.“ 184. Fab. 247. l. „Annak keseresigét az ég is meghallja, és még Istentől is *bíntetését* vallja.“ 141 Fab. 191. l.

Azon kérdésre, mit használtak tehát a régiek *punit* és *poenának* megfelelőt, hozzuk *gyötör*, *gyötrelm*, *megfegy*, *megfegyés* oly érteményü alkalmazását. „Hamosak *gyötretnek*“ (injusti punientur) 36 zsolt. 28. Döbr. c. 74. „Kik öröltének te romlásodban meggyetrettetnek.“ Bár. 4. 31. Bécsi c.

Gyotrelm = *poena*. „Midőn en törömnek méltán való gyotrelmét vendik.“ Judit 6. 6. Bé. C. Még Sylvesternél is. „A filelemnek gyotrelme vagyon“ (timor poenam habet) I. Ján. 4. 18.

Megfegy = *castigat*. „Isten a kit szeret, azt megfegyji.“ Nád. C. 431.

Megfegyés = *poena*. „Kérem az Ur Jézus Krisztust, hogy az te megfegyésédért, vessen teneked vesztegségöt.“ Sz. Dam. Élete. 303.

Ha tehát *bíntetésre* = *poena* a 16-ik század előtt nincs példánk; a Sajó-Szentpéteri végzésben pedig „büntetésvel terheltesék, — büntetés alá vettessék stb.“ kifejezések oly jelentést tartalmaznak, méltán következtetjük, hogy azon okmány csak is azon 16-ik századi lehet.

5) Szómagyarázati ismétlés fordul elő benne: „Idegen ember avagy vidéki, — idegen földön termett avagy vidéki bort be ne hozhasson.“ Ezen eljárás pedig csak a 15-ik század végén és a 16-ik elején dívék, midőn a tájszólamok keveredvén, synonymok alakulának, melyek között a szokás még értelmileg nem határozott volt, s az író vagy másoló a külön hangzatu de hason érteményü szó ismétlő felhozását olvasói érdekében szükségesnek vélé. Fontos körülmény codexi keltidő körvonalozására. Végre

6) Az ezen okmányban említett *garas* és *péNZ* egymásiránti viszonyát nem úgy vesszük, mint Döbrentei az idéztük 353. lapon. Ugyanis: „Harom *garassal* tartozék azaz mostany hat *penzvel*“ — arra mutat hogy akkorban a *garas* két *péNZ* értékű volt. Mit Döbrentei e nézet ellen felhoz, a végett, hogy minden egy *garas* hat *péNZ*-nek értsünk, miután itt más tekintetknél fogva is a 16-ik századról van szó, — nem győző. Ha pedig a *péNZvel* = *péNZ*zel olvasás, szerénte palóczos, — ez a szöveg saájtsága, nem az olvasóé; mert ott *azval*, *borval*, *regvel* st. eff. széltiben olvashatók. A kérdéses hely tehát így hangzik: „Három *garassal* tartozzék, azaz mostani hat *péNZvel*.“

Ez annyival is inkább állhat, mert itt a *garas* alatt nem I. Lajos hat *denár* *grossusa*, hanem Zsigmond király 100 = 1-ftot tevő *novus denarius*a említettik, mely *denár*t Albert ideje óta *major*-nak (*grossus*) híttak, s két *obolus*, v. *minor denarius*, vagy *kispéNZ* értékű vala. S a magyar forint, *garas*, és *kispéNZ* ezen viszonya I. Mátyás, II. Ulászló, és II. Lajos törvényei szerént a mohácsi vészig meg lön tartva ¹⁾).

Azon megjegyzésre pedig, hogy a sajó- sz. péteri bor iczéje 1500 elején igen olcsó volt volna 4 *minor denáron*, azaz két *garason*, holott 1515-ben a szentimrei bor iczéje 8 *denár*, a kerti boré pedig 4, feleljük: Az illető végzés árszabályoz: „Az mi borainknak iczéjét senki felyebb ne kezdhesse négy *péNZ*nél.“ Bizonyos okokból tehát, ha többet érő is vala az, csak így méretheték. Egyéb-iránt a bor ára a termés szerént szokott változni, mint például 1538-ban egy *pint* két *denár* ²⁾), tehát a sajó-szentspéteri ár negyedrésze.

¹⁾ Florenus aureus, vel alter florenus, per centum novos denarios computatus.“ 1405 II. 7. „Cudantur obuli in eadem liga, qua ipsi maiores denarii cuduntur. Quorum obulorum duo unum integrum denarium valeant.“ 1439. 10. „Quod nos faceremus cudere unam bonam monetam, in liga et pondere monetae quondam Domini Sigismundi Imperatoris, quae curreret per totum — et haberet duos obulos.“ 1464. 22. „Majestas regia cudi faciat ad communitatis commoditatem obulos, quorum duo valeant unum denarium *nunc currentem* (mostani).“ 1523. 33.

²⁾ „Pinta vini infra Quadragesimam den. 2.“ 1538-ban Kőrösön tartott szlavon országyülés 26. czikke.

2.

Nyelvrégiségtudomány nancsak szövegbirálatnál, hanem szószármaztatásnál, és értelmezésnél is nélkülözhetlen.

a) Szószármaztatás.

Példa legyen a származtatásra *éhom* szó, melyet Molnár Albert *jejunus, jejunitas*, inedia-val diákoz, s melyről Kassai ezt írja: „*Éhomra* vox abbreviata loco *éh* gyomorra (nam ex *éhes* deberet dici *éhemre*).“ Az újabb nyelvészet sem menvén tovább, Kassai nézetét igazítanunk kell.

Éhom jelentése *éhes bél, viscera jejuna, famelica*; s hangváltozott alak. Eredetije *eh + jonh, eh + joh, eh + éh*.

Hogy honunk azon nyelvtanítóinak, kik tanítványaik kérdésére *éhom* felől, csak annyit tudnak mondani, mennyit Kassai szótárából idéztünk; kik tudományukkal megelégedve kimerítő nyelvtörténeti tanulmányt fölöslegesnek tartanak, megmutassuk (ha mégis ezen értekezést olvasandják), mit lehetne még a meglevő szótári és nyelvtani munkálatok mellett tudni és tanítani: felhozzuk *éhom* összes származati és hangváltozati alakjait, kétséget kizáró okmány igazolta módon.

Eh = famelicus jelentés ismeretes, a *joh*-é kevesebbé.

1) *Joh* = cor, viscera. „És meg nem esik joha rajta“ (et clausurit viscera sua ab eo) I. Ján. 17. Sylv. Ösztéte *eh + joh*. „Negyed napval ennek előtte mind ez oraiglan *eh johra* ülök vala házamban.“ Apost. Cscl. X. 30. Sylv.

2) *Jonh*. „Ti jonhotok keménységére“ (ad duritiem cordis vestri). Mát. 19. 8. Münch. C. Ösztéte *eh + jonh*, hangsimulással mai *éhom*.

3) *Ih*. „Réád néznek szenteknek szemei, és véneknek keserves szívei, és árváknak nyomorult ihai.“ Peer. C. 330.

4) *Inh*. „Nem könyörölsz en rajtam inhodnok keserőséggel Winkl. C. 217.

5) *Éh* (alhangu) „Jonás az ezethalnak éhában.“ Jord. C. 519. Ösztéte *eh + éh* vagy *ehé* „Nagy kedden *ehéra* az feszület előtt magadat letegyed orczádval.“ Göm. C. 240.

6) *Énh* (alhangu). „Meghaborodék en szivem avagy en éhom.“ Winkl. C. 195.

Az *éhom* + *ra* ragozást nem is kell szükségképinek tekintenünk; mert jóllehet *ehjoh* főnévnek látszik, de *eh* melléknév, s az ily ösztétek jelzőül, vagy igehatározóul szolgálhatnak. Példa: *mezét-láb* nudipes, *szom-joh* sitiens. S valóban olvassuk is „*Éhon* nem jó a táncz.“ Sándor. C. 597.

b) Értelmezés.

Mi a szóértelmezést illeti, nyelvtörténeti tudomány nélkül, annyira gyermekek vagyunk, hogy kiavult szót olvasni sem tudunk. Ez még kis baj volna, ha elég irodalmi alázatossággal bírnánk, ebbeli tudatlanságunkat beismerni; s a szót úgy állítanók olvasóink elé, a mily alakban az eredeti szövegben áll. De szégyelünk tudományhiányt mutatni, s inkább szöveget változtatunk, képzelt érteményben betűzzük a szót, hogy sem az ismeretlent, megfejtés végett, vizsgálat tárgyává tennők.

A baj közös szövegmásolók és kiadókkal. Mihelyt a másoló valamit nem ért, a szöveg betűjegyében is könnyen téved, s az ily másolat kiadóját is tévutra vezeti.

Ez történt a „Debreczeni Legendás könyv“ kiadásában. Az eredeti 92, a kiadás 68-ik lapján, Konstantin keresztségéről levén szó, Sz. Szilveszter pápa elmondja a császárnak, hogy keresztség előtt hitoktatás szükséges. (Ezt catechesisnek, a tanulót pedig catechumenusnak nevezék). Azután így adatik a szöveg: „S megtanítván, ottan szent Silvester a császárt hitönknek ágazatira, azonnal meghüle, es megnyittatá a tömlöczöket vele — — es kereszvizet szentölvén, s oda híván Konstantinust, megkeresztölé ötet.“

Ezekből sem azt, ki *hüle meg*, sem azt miért kelle általában valakinek *meghülnie*, ki nem vehetjük.

A legendás könyvhez azonban szótár is járult, s a 204-ik lapon e szó következő magyarázata áll: „*meghüle*: megenyhüle, megvigasztalódék (mert *refrigerium animae*, az egyház nyelvén: lélek enyhülése).“ E magyarázat nem kielégítő.

Az eredeti szöveg nem állván rendelkezésünkre, a homályos helyet nyelvtörténetileg igyekezőnk megvilágosítani.

Hi gyök közös érteménye *credo* és *friqus*. Hitoktatásnál az előbbi forogván szóban, származékai közül *meghível*, vagy *meghiült* volna itt alkalmazható. S úgy is van a kérdéses helyen.

De mit kezdjünk oly igével, melyről sem szótárírók, sem nyelvtanítók nem emlékeznek? Forduljunk nyelvemlékekhez.

A tudós kiadónak nem vala szüksége *meghiül* alakra; mert ha *frigust* tekinté is, *meghivöl* azon jelentésü. „Ott lakozik én megváltóm, ki hatalmas poklokból kiszagatni, és meghívölt tagokban lelket beötneni, és kivonni veszteg feköf koporsóból.“ Feszt. Cod. 373. l.

Hitoktatásnál azonban, különösen keresztség előttinél, *cre-donak* adván előnyt, felhozzuk az ide vágó származékokat.

Héül = catechisat. *Héültetik* = catechisatur. „Közösöljön kedég az ki *héültetik* szóval, azzal, kit *héül*, minden jószágban“ (communicet autem is qui catechisatur verbo, ei qui se catechisat in omnibus bonis) Galat. 6. 6. Döbr. C. 374.

Meghivel = in catechumenum recipit. „Mikort vóna sz. Márton tizenkét esztendő, ő szülejének akaratjok nélkül, elfuta az szentegyházhoz, és kéré hogy meghivelnéjek (meghywelneyek).“ Érs. C. 154^b.

Meghiül = u. a. „Szent Silvester azért meghitülé (meghywlee) az császárt.“ Érd. C. 186^a. Ez épen szövegünket, azon szent életében, commentálja. De példákban bővelkedünk.

Meghiülött = catechumenus. „Krisztus Jézus uram látá az fél palástot, dicseködvén benne, az szent angyalok előtt, mondván: hogy az meghiülött (meghywlot) Márton vitéz adta volna azt ő neki“ (Martinus catechumenus). Érd. C. 624-a

Szenvedője *etik*-kel is alakul. „Sz. Emerenciána — — lehet, hogy még csak meghiületett vala (meghyvletet).“ Cornid. C. 387.

Más példát helytelen olvasásra és értelmezésre, a Sz. István társulat által kiadott Magyar „Szentek legendáiból“ hozunk fel, csupán azért, mert az illető szó, épen úgy, mint a főnebb tárgyalt, néhány század óta teljesen ismeretlen.

Nevezett legendás könyv 160, — az credeti 634. lapján egy feléledt tetszhalotról mondatik, hogy „felile az koporsóban, es akik ott valának, mind kifutának megijedvén az nagy csoda dolgon. — Monda az szegén jámbor, mintha hoszju utról jött vóna nagy fohászzkodással: Ó szent atyám hidd be azokat is, kik kive futának, mert *rémlés* nem vagyok.“

Ezen *rémlést* az alanti jegyzet *rém*-mel magyarázza, mutat-

ván, hogy ily olvasás, nem tévedés hanem a szöveg szándékosan lön változtatva.

Ha e helyütt *phantasma* jelentésben *rémülés* állana, nagy hézag mutatkoznék utóbbi irodalmunkban, hol e szót, ily ereményben hiában kéressük.

Rém gyök e korban egyezik *rem*-mel, s alapjelentése mozgás. Valamint *remeg*, *reng*, *rendül* = commovetur; úgy *rémít*, *rémül*, *rémület*, *rémülés* hasonérteményűek. Átmennek ugyan *timor*, *tremor*, *tremít*, s ebből tovább *pavor*, *excessus*, *horror*, *stupor* jelentésbe; — de hogy a *speciest*, *visiót*, *phantasmát* is jelölték volna, arra nincs példánk.

Állításunkat igazolják a következők:

Reng (*reng*) = conturbatur. „Rengének hegyek ü erességekbe“ (conturbati sunt montes in fortitudine ejus). 45. Zs. 4. v. Keszth. C. 138. „Megreng az háznak mind négy szegeleti.“ Érs. C. 51^a.

Megrendül = commovetur. „Mikor be ment volna Iherlembe megrendült mënd a város mondván ki ez?“ Máté 21. 10. Münch. C.

Rémül, *megrémül* = commovetur. „Földek rémülének, koporsók megnyílnak.“ Nádor. C. 291. „Megrémüle mind az egész város.“ Érs. C.

Rémít = commovet. „Az pap jámbor imádjá előszer, hogy az köznépet bizony imádásra rémitse és induha.“ Érs. C. 242^a.

Rémülés 1) = motus. „Gyakorta való hadak, föld rémülésök lesznek.“ Érs. C. 225^a. 2) = seditio. „Ne talántán rémülés legyen a nép kezett.“ Mát. 26. Jord. C. 581.

Rémület, *rémölet* = motus. „Meg kell ölni az ő tulajdon akaratját az mindennemő érzékenységnek és testi rémületnek gyűlöletivel.“ Érs. C. 172^c. 2) = timor. „Türhetetlen rémület esék ő reájok.“ Judit 14. 17. Bé. C. 3) = tremor. „Meghatta vala azokat rémület és félelm“ Márk. 18. 8. Münch. C. 4) = pavor. „Lött nagy rémület mëndeneken.“ Luk. 4. 36. Münch. C. 5) = excessus. „En kedég en elmémnek rémöltébe mondek.“ 30. Zs. Döbr. C. 64. (Másolati idézet, az eredetiben *m* helyett *w* is lehet). 6) = horror. „Félelm és rémület meghatá ő értelmeket.“ Judit 4. 2. Bé. C. 7) = stupor. „Rémület vala ő szemekben, mert igen csudálkodják vala ő szépségét.“ Judit 10. 14. Bé. C.

Zavart lelki állapot ezen jegyei kecsegteték a tudós kiadót

annyira, hogy a szöveg *w*-jét *m*-nek nézze. A kérdéses hely ugyanis így van: „Hyd be azokat ces kyk kywe fwtanak, mert *reewlees* nem vagyok.“ Érdi c. 634^a.

Tehát *réülés*. De mi ez? mit jelent? Semmi kézenforgó gyűjteményes mű nem említi, s nemcsak irodalmi, de közhasználatból is végkép eltűnt. Íme mit hason szövegek összeállítása által a szóról mondhatunk.

Réüttetik valamivé = transformatur. „Kik láták alojták az pogán népek közzöl, hogy istenasszonyná réüttetött (*reewtetöt*) volna: Érd. c. 304^a. A Nádor Codexben a párhuzamos szöveg így szól: „Szent Zsófia asszonnak ez látás miatt napszínbe változék ő orczája, ugyhogy Adrianos, és mind az ő vele való népek úgy alitják vala, hogy asszonisten volna.“ 634.

Elréüttetik = in extasim rapitur. „Mikoron ajojtatos imádságának idein ő elméje szerint elréüttetik vala (*reewtetyk*) es elragattatik vala.“ Érd. c. 282^a. Itt az *elragadtatik* magyaráz; mint e Codexben több helyütt történik.

Elrüttetik u. a. „Íme logottan elrütteték lélokben, és láttatik vala neki, (hogy) egy szép egyházba volna.“ Nszb. C. III. 58.

Elrittetik u. a. Elrittetvén egyszerre a szent Effren láta egy tüzoszlopot.“ Debr. c. 103.

Elröjtetik u. a. „Mikoron egy napon frater szent Ferencz mellett állana, lelkébe elröjteték, viteték egy nagy folyóvízre stb.“ Virg. c. Sz. Fer. Élete.

Elrövöltetik u. a. „Egy napi napon mikoron imádkoznék — — elrövölteték (*reewölteteek*) és nagy sok szent atyák azon szerzetből neki jelenének.“ Érdi. c. 276^a.

Réület = phantasma. „Senkit a késértet el ne meritsön, avagy a réület (nem *rémlet*, mint az akadémiai másolat) meg ne inditsön.“ Teleki c. 59. „Kölemb kölemb képzéseket és réületeket (akadém. másolat *rémleteket*, hibásan) viszek neki.“ Cornid. c. 345. l. „En álman kilemb kilemb réületekkel (*reewletekkel*) bántatik.“ Feszt. c. 390.

Réülés = species, apparentia, phantasma. „A miszerelmönként nem réülés (*reewles*) szerint, de bizon testet vett volna fel.“ Érd. c. 56^b. „Hogy azt bizonyojtaná, mert bizon halandó teste volna, mint egyeb embernek, és nem réülés (*reewlees*) szerint.“ Érd. c. 119^a. A kérdéses szövegben sem jelenthet az egyebet.

Hidd be azokat és kik kive futának , mert réülés (reewlees) nem vagyok.“ Érd. c.

Ezekből kitetszik , hogy *réülés*ben az alapértemény species, figura, forma; mit *réüttetik* = transfiguratur igazol.

Kitetszik továbbá az is, hogy codexeink szövegét, eddigi felületes tudományunkkal kritikailag megállapítani nem lehet. Mert hibák csúsztak a másolatokba, néha az eredetibe is. Minélfogva szóértelmezésre, vagy nyelvtani szabály megállapítására, egyes idézetek nem biztosak, hanem kimerítő nyelvtörténeti munka segélyét igénylik. Oly munkáét, melynek alkotását elődink elmulaszták, s melyre mint látszik kortársaink nem akarnak vállalkozni. Visszajednek a nehézségtől. És méltán.

A ki ily használható nyelvtörténeti mű ellőállításához, kivált hanyatló korban, s életfőntartási gondok közt, fog, oly dologba kezdett, melyben évtizedeken át tett anyagi és szellemi áldozatok után, végre is csüggednie kell. Nem műve tökéletlen volta, — hanem az általános nyelvtani barbaries miatt.

A mily művet ugyanis egyes ember e nemben alkothat, jó lehet alapnak, melyre az utókor építsen, míg befejeztetik. S e gondolat nyugtató. De azon jelenet, hogy nyelvtörténeti szótárt, mely nélkül a nyelvtudományban egy lépést sem tehetni biztosan, honi nyelvtanítók egy század része sem kíván; — azon jelenet, hogy a tudományt és művészetet egyébként bőkezűleg pártoló nagyainknak a mű nemzeti fontosságáról fogalmok nines, az óriási munkában lankadó grammaticusra nézve kedvszegő hatása. (Mely országos állapotot ha nem barbariesnek, egyébnek ugyan minek nevezzük?)

III.

Bevégezzük értekezésünket kimutatván még: mikép egészít nyelvrégiség-tudomány hiányos értelmezést, igazol feltétes elméletet.

Buz az akadémiai szótár I. 849. lapján elvont gyöknek, s élénk belső mozgalommal járó hangutánzónak mondatik. Ezen értelmezés csak részben áll. Mert *buz* főleg *hőség* érteményű, s nem *elvont* gyök, hanem közhasználati szó. Igaz, hogy származékai *mozgalom* kifejezésére is használatnak, de csak folyadék, illat térváltozatainál.

Buz = hőség. „Ime az nagy hev hóban mikoron minden fju szalak még gyökerekből és ki asznak, nagy *buznak* miatta.“

Érd. c. 455ⁿ. „Felségnek ereje árnyékot hoz neked; azaz meghívejt téged, hogy fogánásnak kívánatos buzjában ne rettenj.“ Döbr c. 510.

Ennélfogva a származékok, nem *átvitt* értelményben utalnak hévre, tüzre, hanem ezen jelentés sajátuk.

A szótár *buzog*, *buzgó* stb. hiányos értelmezését a következők egészítik ki.

Buzgó = *calidus*. „Tudom az te munkálódásodat, mert sem hideg nem vagy, sem hev, sem buzgó, vajha hideg volnál avagy buzgó“ (neque frigidus es neque calidus, utinam frigidus esses aut calidus,) Apocal. 3. 15. Sylvester.

Buzgóság = *calor*. „Az íltető állatok nagy buzgóságban lívín megbomlanak“ (elementa calore solvuntur) II. Petr. 3. 10. Sylv.

Buzgóságos. „Felől nagy buzgóságos hevség süti vala.“ Peer. c. 60.

Buzog, mint mozgalom kifejezése, folyadékokról, és illó testekről. „Egy gonosz szolgál az áldott Jézust arczul ité oly keményen, hogy mind orráról, torkáról kibuzog vala az vér.“ Érs. c. 19^c. „Mondhatatlan nagy csodálatos jó illatval, ki az fénességből kibuzzok vala, bejőve az cellában.“ Érs. c. 150^c. „Kiből minden édes illatok buzognak vala.“ Érs..c. 152^a.

Midőn szóértelmezést nyelvtörténet segélyével egészítünk, avval különbség helyesb voltára is következtethetünk. Példa legyen: *dandár*.

Az, mi e szóról az akadémiai Szótár I. 1182. lapján írva van, kiegészítést, s az *étendard*, *standarte*, *stendardo* különbség birálatot kér.

Dandár szó, a török honunkba jötte előtti emlékekben nem leletik. Valódi értelményét különösen hadviseleti iratokból vehetjük.

Dandár ¹⁾ = utósereg *arrière garde*. „Napestig azért az seregek mind harczra készült állapottal állának szemben az ellenséggel. — Mihelyen besütétüle, megindittatának az addig rendben állott seregek is, hagyván dandár seregeket csak hátra, helyben vigyázásért.“ Kemény J. önéletírása 101. „Hagyék az árkon innen néhány seregeket dandárnak.“ u. a. 321.

²⁾ = derék sereg, a hadsereg zöme; s ez alapértelmény. „Előljáró csatára bocsátám Ferenczi Istvánt, magam az dandárban maradván.“ Kemény ö. é. 352. „Vissza verém szép vitézi emberséggel

az tatárok előljáróit, — de mivel az dandárja érkezten érkezett stb. u. a. 508. Ily érdemnyben áll ez már Pázmánnál: „De ezek csatázó martalékok, jer menjünk a dandárra.“ Kalauz 456. l. Zrinyi hőskölteményében is így szól a török: „Hiszen tolvaj kurvák mit csináltok rajtunk? Ide mertek jöni, hol a mi dandárunk?“ III. k. 57. vesszak. Erre utal Molnár A. is *phalanx*, *sacer manipulus*-féle diákozatával; valamint erre látszik mutatni Faludi is: „A halál a dandárral jár, és leginkább ott forgolódik, a hol a két vitéz sereg egymásra rugaszkodik. Nemes A. 175. l.

Ily alapérteménynél fogva, ezen a török világban divatos szó talán helyesebben származtathatik a perzsa *دانداری* *dáne dár* = *magtartóból*, a hadsereg magvát, derekát, közepét alkotó osztály jelentésben.

Feltétes elmélet igazolásául vegyük az akadémiai szótárból *inast*, melyet a szerkesztők *inalás*, *lótás-futás* eszméjével társítanak. Végül azonban helyesen hasonlják csagajtaj *incsi*-höz.

Csakugyan *incselkedés* munkát, *ínség* szolgaságót, *in* szolgát jelente hajdan. Bizonyítják a következők.

Incelkedik = működik. „Eszesnek legelőször azon kell elmélnedni, ha meglehet tőle, min akar incselkedni.“ Pesti 89. Fab. 124. l.

Innen *gondoskodik*, *törekedik* jelentés. „A mennyei hazába senki nem mehet, hanem ha először incselködik alázatosságnak után járnia.“ Nszomb. c. II. 95.

Incelkedés 1) = operatio. „A testöt, a kit asszonyunk Máriától Krisztus vött, azt vötte sz. Lélok incselködésének miatta.“ Nszb. c. III. 13. 2) = studium. „Ó incselkedését hirdessétek nemzetek között“ (annuntiate inter gentes studia ejus) 9. Zs. 11. v. Döbr. c. 10. *Ínség*, *énség*, *önség*, *ünség* 1) = servitus. „Kiket testnek igája alatt megavolt ínség tart“ (quos sub peccati jugovetusta servitus tenet) Feszt. C. 332. „Hogy minket az binnek énségéből és szolgálatjából megszabadítanál.“ Thewrewk. C. 297. „Nem vöttétek esmeg ünségnek lelkét félelmben“ (spiritum servitutis). Rom. 8. Döbr. c. 362. 2) = egestas. „Keveless énségben élnie jobb, hogy nem sokat birnia“ (minus egere melius est, quam plus habere). Érs. c. 90°. 3) = miseria. „Ezen időben esének el az első szileink Ádám és Éva ez nagy énségnek nyomoruságára.“ Érd. c. 88°. 4) = angustia „Sze-

génségöt, énségöt es nyomoruságot szenvedvén“ (egentes, angustia, afflicti). Érd. c. 522^b. Zsid. XI. 37.

In (felhangu) = servus. „Ó uram tekénts te *inidre* (ynydre) és te miveidre, és igazgasd ő fiait“ (respice in servos tuos Domine et in opera tua, et dirige filios eorum). Feszt. c. 64. S nehogy írásbeli tévedésnek mondhassuk, ugyanez ismételve a 290-ik lapon.

Vala tehát a magyar úrnak, szláv alaku *szolgán* kívül saját nevezetű cselédje is, melynek megfelelőleg, a szintén szláv *robot*, *szlusba*, *szolosma* mellett, a közmunka *énő*-nek (föntárgyalt *in*, *én*-ből) nevezteték. „Item habent facere communem araturam, qui dicitur *Eneu* de unoquoque mense X jugera.“ 1233-i oklevél, Czech által idézve, Jerney Nyelvkincsek 165. lapján.

Dölyf az akadémiai szótárban (I. 1285) helyesen származtatatik *döllye*-ből, mert ezen alakot valóban idézhetjük is: „Az királ hamar haza láta, és az ő haragos dölyléjében tiz anné szernyüségöt kezdte tenni.“ Érdi c. 299^a.

Így, nevezett Szótár szerkesztői általemlített házakim, házakid, házaki, házakunk, házaktok ragozásra (Előbeszéd 161. l.) — bár az ebből vont következtetésben velük egyet nem érthetünk, — vannak példáink. „Állasd meg immár *habokit*, és *vészekit* lekemnek.“ Feszt. c. 378. „Nyissátok fel ti *kapuktokat* fejedelmek“ (aperite portas principes vestras) 127. Zs. Döbr. c. 33. ¹⁾

Mult évi nyelvtörténeti értekezésem utolsó akar vala lenni, s utolsó előtti lön. Mert az általam négy év óta tárgyaltak után, még a hirdettem mű kritikai becsét, okmány- és szövegtan tekintetében megemlíteni szükségesnek látám.

Hiszem, hogy mai előadásommal, szaktudós üggyársim ebbeli meggyőződése annyira erősödött, hogy újabb érvek felhozásától szívesen felmentenek. Az olvasó közönség azon részére pedig, mely ezen előadásokat ismeri, s belőlök még sem okul, több szót vesztegetni fölösleges, — kár is volna.

MÁTYÁS FLÓRIÁN.

¹⁾ Ily ragozás előfordul több birtokos egy birtokánál is: Az időben vala némely kór Lázár betániai Máriának és Mártának *kastélyokából* = (de castello Mariae et Marthae). Jan. 11. Döbr. c. 489 l.

Sőt maga ak-ek is állhat *i* helyett. „Ki szeleket önön kénesekből hoz elő = (producit ventos de thesauris suis. 134. Zsoltár. Döbr. C. 198. l.